

Усунбаева Э.Р.

БААТЫРДЫН ТӨРӨЛҮШҮ ТУУРАЛУУ ЭЛДИК ТҮШҮНҮКТӨРДҮН
«МАНАС» ЭПОСУНДА БЕРИЛИШИ

Усунбаева Э.Р.

ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ О РОЖДЕНИИ НАРОДНОГО
ГЕРОЯ И ЕГО ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В ЭПОСЕ «МАНАС»

E.R. Usupbaeva

MANAS'S EPIC (NARRATORS) STORY ABOUT MANAS BIRTH:
ETHNO-EDUCATIONAL ASPECT

УДК: 704.37.04(341.04)52

Макалада көркөм чыгармачылыктагы, айрыкча, оозеки көркөм чыгармачылыктагы бир катар түрк урууларына бирдей мүнөздүү болгон элдик баатырлардын төрөлүшүн-дөгү салттык жөрөлгөлөрдү сүрөттөөдө эпос айтуучулардын өзгөчөлүктөрү тууралуу кенен сөз жүрөт. Автор мында эпостун бир катар варианттарында Манас баатырдын төрөлүшүн сүрөттөгөн эпизоддорго токтолуп, анын этнопедагогикалык аспектилерин өз ара салыштыруу аркылуу улуттук өзгөчөлүктөрдү белгилейт. Элдик эпостордо баатырлардын төрөлүш жөрөлгөлөрү дээрлик бирдей болгону менен анын чыгармада көркөм трансформацияланышы ар кайсы элдин этникалык (этностук) белгилерине карата ар кандай болгон, анткени адат-салт, үрп-адат, улуттук, этностук жөрөлгөлөр ар элде ар башка, ошондуктан ошол элдик өкүлү катары эпос айтуучу өзүнүн элдик баатырдын төрөлүшүн баяндаган вариантында өз элинин гана дүйнө тааным аспектисинен туруп карайт. Фольклористикада муну окумуштуулар этнопедагогикалык аспект катары карап келишет. Кыргыздарда, казактарда, алтайлыктарда, хакастарда, буряттарда, монголдордо жана башка көчмөн элдердин фольклорунда деле тигил же бул элдик баатырдын төрөлүшү адаттагыдан сырт, башкача бир мифтик дейбизби, турмуштук реалий окуялардын рамкасына ылайык келбеген абалда көркөм сүрөттөлгөнү ошол элдердин дүйнө тааным аркылуу трансформациялангандыгын көрөбүз, башкача болушу мүмкүн эмес болчу.

Нкгизги сөздөр: оозеки адабият, түрк уруулары, эпос, айтуучулук өнөр, баатырдын көркөм сүрөттөлүшү, баталдык окуялар, сүйүнчүлөө, сүйүнчү берүү, Опишур, Чоң Бээжин.

В статье рассматриваются этнопедагогические предпосылки о рождении народных героев, присущих ряду тюркоязычным народам в их художественных произведениях, особенно в народных сказаниях и героических эпосах. Автором статьи подробно рассматриваются особенности традиционных мотивов в разных вариантах данного эпоса и особенности сказительского искусства ряда манасчи. На примере конкретных эпизодов из эпоса "Манас", автор приводит некоторые аналогии и различия этих вариантов, а также особенности сказительского мастерства авторов этих вариантов. Всё это рассматривается с позиции не только фольклористики но и этнопедагогики.

Ключевые слова: устное народное творчество, тюркоязычные племена, эпос, сказительское искусство, художественное описание народного героя, героический эпос, героические мотивы, батальные сцены, донесение радостных вестей, Опишур, Чоң Бээжин.

The epic narrators peculiarities in telling of similar traditions on the birth of folk heroes in the Turkic tribes, which might be met in fictions, especially in folklore are widely described in the article. The author has stopped on several variants of epic's episodes describing Manas birth, she points out nation-specific peculiarities by comparing ethno-educational aspect with each other. The epic narrators peculiarities in telling of similar traditions on the birth of folk heroes in the Turkic tribes, which might be met in fictions, especially in folklore are widely described in the article. The author has stopped on several variants of epic's episodes describing Manas birth, she points out nation-specific peculiarities by comparing ethno-educational aspect with each other. Despite the fact, that the tradition of the birth of the heroes of folk epics was identical, the transformation of the work of art to the people was various, according to the ethnic characters, because of different traditions, customs and national and ethnic cultures of people, so that as a representative of folk epic when narrators described the birth of their folk hero, they told only in the understanding of their people. Scientists consider it as a pedagogical aspect in folklore. In the folklore of Kyrgyz, Kazakh, Altai, Hakas, Buryat, Mongol and other nomadic peoples the birth of folk hero is narrated differently, mythically, not suitable for the framework of events, life realities. This is explained by the transformation of the world outlook of those peoples.

Key words: folklore, Turkic tribes, epic, narrative art, word picture of hero, battle stories, to do suiunchu, give suiunchu, Opshur, Chong Beezhin.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында, ал гана эмес, жалпы түрк тилдүү элдердин (казактарда, алтайлыктарда, хакастарда, буряттарда, монголдордо ж.б.) фольклорунда деле тигил же бул элдик баатырдын төрөлүшү адаттагыдан сырт, башкача бир мифтик дейбизби, турмуштук реалий окуялардын рамкасына ылайык келбеген абалда көркөм сүрөттөлөт. Манас баатырдын төрөлүшү да мындай фольклордук эрежелерден оолак эмес. Түрк урууларынын белгилүү эпосундагы Огуз баатырдын төрөлүшү да ушуга окшоп кетет, бирок анда мифологиялык белгилер басымдуулук кылат. Ал эми Манас баатырдын төрөлүшү мынчалык мифологиялык мотивде болбосо да адаттагыдан сырт экендиги жашыруун эмес. Жомокчу баланын келечекте баатыр болуп чоңоюшуна,

анын бүтүндөй элдин жүгүн аркалаган элдик каарман болооруна анын ошол төрөлгөнүнөн баштап эле даярдык көрө баштагандай. Алгач эпостун окуясына көңүл бөлүп көрөлү. Манастын атасы кан Жакып көп жыл бала көрбөй, теңирге жалбарып жүргөнү. Боюна бүткөн энесинин жолборстун жүрөгүнө талгак болгону... Жакыптын баласынын төрөлгөнү тууралуу кабарды канга сүйүнчүлөп өзүнүн да баатырдыгы ченде жок Акбалта айтып барат.

Олтурат элем үйүмдө,
«Бар! Бар!» ыйлап түштү дейт,
*Орогондо чиренсе,
Отуздагы кишиден
Ошондо да күчтүү дейт.*
Бала да болсо мыкты дейт,
*Байбичеңдин боорун
Балчыктай кармап чыкты дейт.*

Сүйүнчү! – бул жакшы кеп, - деп Акбалта кан Жакыпка сүйүнчүлөсө мал-жандыктан, дүнүйөдөн көзү каткан зыкым Жакып сүйүнгөндүн ордуна эмне деп турганын манасчы минтип сүрөттөйт:

Сүйүнгөн менен Жакыпка
Чынынды айтсаң болбойбу?
Дүнүйөдөн какты деп.
*Өлөңдүү жерге өрт койгон
Бир өткүр бала десеңчи.*
Өз журтума чуу салчу
Жеткир бала десеңчи.
*Кара сууга кан куйган
Канкорду тууган белем дейм.*
Калайыкка чаң салган
Анткорду тууган белем дейм.
Кызыл-тазыл көрүнсө,
Кыздарды ала качат де.
Баралына келгенде,
Малымды суудай чачат де.
Баласы боорун алыппы?
Деги байбичем аман калыппы?»

Анда Акбалта кеп айтат,
Ачууланып бек айтат:
«Балам жок дейсиң, майышып,
Карам жок дейсиң, кайышып.
Баладан малды жуук көргөн
Бакыл киши экенсиң.
Бекинем малга деп жүрүп,
Бейийман өлөр бекенсиң.
Же берериң болсо, берсеңчи,
Бере албасаң сен, Жакып,
Же бербеймин сага десеңчи.
Айтарың болсо, айтсаңчы;
Айтар малың жок болсо,
Мен азыр үйгө кайтсамчы».
Каарына Балта алганы,
Ал сөзүнө Жакыбы
Арсандап күлүп калганы.

Болочок баатырдын минтип төрөлүшүн атасына сүйүнчүлөп келген Акбалтанын каары төгүлгөндө гана кан Жакып эсине эми келип (бул илгертен салтка айланган көрүнүш), андай салт оозеки адабиятта

абдан кеңири сүрөттөлүп жүргөн нукта улантылат да, сүйүнчүлөгөн адамга мына бул дүйнө-оокатты тартуу кылат.

«Андай болсо, Акбалта,
Камбарбоздун үйрүнөн
Каалап туруп тогузду ал.
Төөдөн алгын төртөөнү.
Төрт түлүк малдан төрт тогуз,
Жетер бекен айтканым,
Сенин сүйүнчүнө, Балта чал?»
«Бешик боосу бек болсун,
Кундагың боосу кут болсун!»
Айтып Жакып бул сөздү
Үйгө кирди бүгүлүп.
Баласын алып болукшуп,
Байбичеси толукшуп,
Олтурган экен сүйүнүп.
Байкайын деп баласын
Атасы көзүн салганы.

Кыргыз элинин этнопедагогикалык дүйнө таанымына ылайык кыргыз манасчылары Манас баатырдын төрөлүшүн минтип баяндашат:

«Маңдайы жазы, башы кууш,
Бар боюнда турат тууш.
Кочкор тумшук, кош кирпик,
Көркү калча, көзү тик.
Жалаяк ооз, жар кабак,
Жаагы жазы, ээги узун,
Эрди калың, көзү үңкүр,
Алакан жазык, кол ачык,
Атанып чыкса, жол ачык, –
Алп мүнөзү көрүнөт.
Кең көкүрөк, жайык төш,
Аркасы кең, бели түз,
Айбаты катуу, заары күч, –
Пил мүчөсү көрүнөт.
Жолборс моюн, жоон билек,
Бөрү кулак, жолборс төш, –
Бөлөкчө түрү бар экен.
Кеткенден алар кегимди,
Кек алганын көрөрмүн,
Кетирбесе эбимди,
Өткөндөн алар өчүмдү».

“Мындай саптар көпчүлүк айтуучуларда, айрым гана өзгөчөлүктөрү болбосо, дээрлик бирдей. Андан ары мындай бир кызыктуу абал бар: “Баштагы мүнөз жоголду, берениң Жакып нээтинен, бар кудайым берени деп, баланын өптү бетинен. Аябай чоң той кылууну атасы ойлоп калганы”. Негизи, мындай салт деле (бала төрөлгөндө атасы той берүүнү адеп ойлогону) эпосто илгертен келе жаткан элдин этнопедагогикалык түшүнүктөрүнөн келип чыккан болушу керек” [2, 187].

Манастын алгачкы эрдиктери.

Жылдар өтүп, Манас сегизге чыгат. Тентектиги ашынып баратканынан оңолобу деп атасы Жакып аны койчусу Ошпурга малайлыкка берет. Мындай салт кыргызда абалтан бери жашап келе жаткан жөрөлгө эмес беле, бул да кыргыздын этностук өзгөчөлүктөрүнүн бири. Манастан кордук көргөн Баянчор чал

Ошпурга даттанганынан Жакып баласын алып үйүнө кайтып баратса, алдынан калмактар чыгат. Калмактар анын жылкычысын уруп, жылкыларын кубалап жүрүшүптүр. Кортук дегени Жакыпты тилдеп, камчы менен оройго тартып жиберет. Сегиз жаш курагындагы Манас Кортукту укурук менен башка чаап өлтүрөт. Калганы качып кетишет. Энеси экөө келе жатканында дагы жети калмак жолугуп, бири өлүп, калганы качып жоголушат. Эртеси калмактар менен болгон согушта Манас баштаган кыргыздар биринчи чоң жеңишке жетишишет. Жергиликтүү калмактар Манас тарабына өтөт. “Мындай эпизоддор эпосту окуган ар бир адамдын, айрыкча, мектеп окуучусунун мекенчил сезимдерин козгобой койбойт, мунун өзү элдик этнопедагогика эмей эмне”[5, 39-41].

Манас он бирге чыгат. Манастан качкан калмактар Чоң Бээжиндеги башкы каны Эсенканга арызданышат. Эсенкан: «Силер айткан бала чын эле дөөбү, аны көрө жатарбыз» деп кырк-элүү төөгө асыл дүнүйө артып, соодагер болумуш этип билип келүүгө тыңчыларын жиберет. Соодагерлер келаткан жолдо Манас достору менен ордо ойноп жаткан болот. Соодагерлер «сыртка тарт!» дегенди укпай, чийинди тебелеп өтүп башташат. Ошондо Манас катар жаткан эки чүкөнү томпой менен берип калды эле, чүкөлөрү күү менен барып, бири кербендеги бирден кийинки төөнүн шыйрагын, экинчиси эң алдындагы эшектин бутун сындырып кетет. Катуу уруш болуп, тыңчылар бүт өлтүрүлөт. Кербендин кымбат баалуу дүнүйөсү кыргыздарга калат. Ушундан кийин Эсенкан Манасты байлап келүүгө Дөңгө баатырды, Жолойду, Каман алпты жиберет.

Манас баатырдын Дөңгөнү, Жолойду, Каман алпты жеңгени.

Кыраан Манас жаш бала
Аймаңбоз оозун бурду эми,
Тоодой болгон Дөңгөгө
Токтолбой найза сунду эми.
Жетик бала баатырды
Жебеден мурун жеткени;
Жеткен жерден Дөңгөнү
Кендир курдун бети деп,
Өпкөнүн бер жак чети деп,
Жан жеринин тушу деп,
Өлөр жери ушу деп,
Кан ичсе тойгус сыр найза
Катуу муштап өткөнү.
Дөңгө аттан түшкөндө,
Кылкүрөң коштоп чыккыча,
Кудай бетин көргөзбө,
Камышты көр, селди көр,
Каптап келген элди көр.
Каардуу Жолой бакырып,
Какандап ураан чакырып,
Каарды катуу салды эми,
Кайнап келген көп балбан
Манасты тегеректеп алды эми.
Ортосунда зор Манас
Опол-Тоодой көрүнүп,
Каарына чыдабай,

Качып балбан бөлүнүп.
Ачбууданга камчы уруп,
Эми Жолой алкынып,
Төбө чачы сүксөйүп,
Жеп ийчүдөй үксөйүп,
Көрсө көңүл бөлүнүп,
Акыр сунган найзасы
Карагайдай көрүнүп,
Буттай темир курчанып,
Жекеге чыгып калыптыр.
Кезегин берип эр Манас,
Быркылдабай турганы.
Мыктап Жолой сайганда,
Манас кыйшак этип койбоду.
Эр Жолойдун Ачбуудан
Тизеси жерге орноду.
Калтаңдаган шум Жолой
Качар жагын ойлоду.
Жолой минтип турганда,
Аймаңбоз санга бир салып,
Найзасын ондоп колго алып,
Атылып Манас жетти эми.
Калмак ээрдин кашы деп,
Как жүрөктүн башы деп,
Найза сайып өттү эми.
Кытайлардын чоң Жолой
Ээрден көчүк кылтайып,
Үзөңгүдөн бут тайып,
Ырп этер алы калбады.
Кайрылып Манас келгиче,
Алтымыш Жайсаң, кырк дөөсү
Коргон болуп Жолойго
Тегеректеп жетти эми,
Жөлөп, таяп Жолойду
Ондоп жүрүп кетти эми.
Жолойду таппай кайгырып,
Асты көкжал келатса,
Бет алдынан барбайып,
Каман алп чыга калыптыр.
Колундагы найзасын
Манасты көздөй сундуруп.
Найза сынып кеткенде,
Айбалта менен кагышып.
Андан айла кеткенде,
Кылыч менен чабышып.
Мындан айла кеткенде,
Чокмор менен салышып,
Жадаал салып турушуп,
Жан аябай урушуп.
Ошондо Манас кабылан
Чымырканып чынданды,
Бардигер күчүн баарысын
Колуна жыйып тынданды.
Аймаңбозго ошондо
Олбуй-солбуй камчы уруп,
Чүдөп жүрүп калды эми.
Бай Жакыптын чоң кылыч
Жанынан сууруп алды эми.
Койдой башы кесилип,
Коондой ичи жарылып,

Эр Манастын колунан
Каман алп өлүп калды эми.

Тогуз жыл өтөт. Бул убакыт ичинде Дангу шаарынын башка-руучусу Кайып даңдын колу жеңилип, өзү колго түшөт. Анын кызы Карабөрк жаа аткыч мерген экен. Көп адам өлүп, Карабөрктүн тарткан жаасынан Бакай жарадар болот. Манас ачууланып, бирок кыздын сулуу экенинен улам ага үйлөнүүнү ойлоп, тирүү колго түшүрөт. Атасы Кайып даңды өлдү деп уккан кыз Манаска тийүүдөн баш тартат. Кайып даңдын тирүү экени билинип, кыз Манаска чыгууга макулдугун берет. Бакайды жарадар кылганы үчүн уялып качып, келиндин кайнагадан ийменип калганы так ушул Карабөрктүн улам калган дешет. Манас Карабөрккө үйлөнүп, Алтайга кайтып кетет.

“Ошондон көп өтпөй Жакып: «Эсенкан менен жоо болуп калдык. Калмактын арасына, кытайдын кыйырына жатып албай, Алтайдан көчүп, Анжиян жакка баралы», – деп кеңеш салат. Анда Манас: Аскер курап барып, ата-бабадан калган жерди бошотолу, анан көчүп баралы» – дейт. Тез эле кол куралып, Манас кошууну менен Теңир-Тоону беттеп жөнөп кетет”[2, 197].

Алгач Текес кан менен кагылышууга туура келет. Амал менен койдурган аскеринин жандырмагын Бакай таап, Манас анын ордосуна кирип барат. Камсыз жаткан Текес кан ызасынан өзүн өзү жарып өлөт. Кыз Сайкалдын атасы Карачанын сунушу менен бул элге Текестин иниси Тейиш кандык кыла турган болот. Ошондо Тейиш: «Бир чети, Манас баатырды колу менен коноктогонум, экинчи чети, кан болгондогу элге берген даамым» деп чоң той берет. Тойдо эр сайыш болуп, калмак тарабынан Буурул ат минип, он жетидеги Сайкал кыз чыгат. Кыргыздан эч ким чыкпаганынан намыстанып Манас өзү чыгат. Алгач аяп сайышып, аз жерден атынан кулабай калат. Найза жеп жаны ачыган Манас эмки бет келиште чындап качырып, Сайкал аттын соорусуна кетет. Кийинки беттешкенде туруштук бере албай, Сайкал артына качат. Манас Сайкалды аялдыкка алсам деп ойлойт. Бирок Сайкал: «Акыретте бир бололу. Кокус менден мурда

өлсөң, кырк күн зыйнатына турам!» деп убадасын берип, болбой коёт.

Манас Кер-Көлдөгү Орго кан менен согушуп, аны жеңет. Орго кандын аялы Санамкүл эки баласын, Ыраман деген увазирин, анын ырчы баласы Каратайды кошуп жанына алып, Мастанан эки уулунун канын сурайт. Манас макул деп, Каратайдан башкасын бүт өз жайына кайтарат. Каратай кийин кырк чоронун бири болуп, Ырамандын Ырчы уулу атыгат.

Каратегиндин каны Шоорук: «Алтайдан качып келген кыргыздарды чаап алып, жеримдин чегинен алыс кууп жиберейин» деп кол жыйып, жөнөп калат. Алар кыргыздын четин талап, жети миң жылкыны тийип кетишет. Манас кырк чоросу менен артынан барып, душманды жеңет. Эсине келген Шоорук кырк бир кызыл нарга алтын-күмүш жүктөп, кызы Акылай баштаган отуз бир сулуу кыз алып, Манастын алдына түшөт. Акылайды Манас өзү алып, калган кыздарга анын чоролору үйлөнүшөт.

Жоокерчилик турмушта илгертен сакталып келе жаткан элдик салттардын бири жеңилген душман женгендин алдына ушинтип түшкөн, бул баатырдык эпостордо салтка айланган эпизоддордун бири. Жеңилген тарап мал, оокаттан сырткары кызын аялдыкка берүү салты да ушундан калган. Манастын душманы Шооруктун кызы Акылайга үйлөнүшүнүн салттык же болбосо, этнопедагогикалык аспектиери ушунда.

Адабияттар:

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. - Ленинград: Наука, 1974. - С. 39.
2. Кыдырбаева Р.З., Кырбашев К., Жайнакова А. “Манас” эпосунун варианттары. - Фрунзе: Илим, 1988. - 256-б.
3. Мусаев С. “Манас” эпосун жыйноо, бастыруу, изилдөө маселелери. Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы, 2-том. - Бишкек: Шам, 2004. - 491-584-беттер.
4. Турдугулов А.Т., Оторбаев Б.К. Кыргыз адабияты: мектептин сегизинчи класстары үчүн окуу китеби. - Бишкек: Билим-компьютер, 2013. - 28-221-беттер.
5. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племён. 5 том. - СПб., 1884.

Рецензент: д.филол.н., профессор Абакиров К.А.